

مطالعه تطبیقی شعائر، قاب بندی و نقوش مسکوکات ادوار حکومت نادرشاه افشار و کریم خان زند

چکیده:

افشاریان و زندیان سهم اندکی از منابع مکتوب تاریخ هنر ایران دارند. توجه بیش تر به دستاوردهای هنری صفویان و قاجاریکی از دلایل مغفول ماندن هنر دوران افشار و زند است. سکه به عنوان وجه مبادلات تجاری میان اقوام و ملل علاوه بر بُعد اقتصادی از منظر فرهنگی و هنری نیز قابل مطالعه است. به ویژه با گذر زمان سکه، اسکناس و سایر ابزارهای معاملاتی کارکردی فراتر از نقش اولیه خود یافته و به مثابه سند، اطلاعاتی در بردارد. مطالعات مقدماتی این پژوهش نشان از تفاوت شکلی و محتوایی شعائر، قاب بندی و نقوش سکه های اعصار نادرشاه افشار و کریم خان زند داشت. با این حساب، درک شباهت ها و تفاوت های سه مولفه نوشتار، قاب بندی و نقوش سکه های دو دوره ذکر شده هدف اصلی پژوهش است. این پژوهش از نوع کیفی و روش انجام آن مرکب از رویکردی توصیفی و تحلیلی است. گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای و نمونه های مطالعاتی با توجه به میزان دسترسی انتخاب شده است. روش

نوع مقاله: پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۰۴
سمانه کاووند
(نویسنده مسئول)
عضو هیات علمی، استادیار، گروه فرش،
دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه
هنر، تهران، ایران.
Email: s.kakavand@art.ac.ir

DOI شناسه دیجیتال
10.22051/jtpva.2022.40048.1401

نمونه گیری غیر احتمالی بوده و با توجه به نمونه های موجود و منطبق با سنجه های مساله پژوهش از میان سکه های ضرب شده در اصفهان، شیراز، تبریز، مازندران و قزوین موارد تعیین شد. یافته ها نشان از آن دارد که، نگرش و سیاست هر دو پادشاه در شکل دهی نظام نوشتاری و تصویری سکه ها نقشی موثر داشته است. نادرشاه افشار ملهم از سیاست خارجی رفتار نموده و کریم خان زند سعی در تحکیم پیوند با سنت شاهان صفوی داشته است. آگاهی از میزان تنوع شعائر در مسکوکات نادرشاه افشار و قاب بندی در دوره کریم خان زند و شباهت در نقوش سکه های هر دو دوره اصلی ترین یافته پژوهش است.

واژگان کلیدی: سکه، کریم خان زند، نادرشاه افشار، نقوش، قاب بندی، شعائر

مقدمه

سکه در پیکره فراگیر تاریخ فرهنگی ایران و فراگرد ارتباطی آن جایگاه بی‌بدیلی دارد که اطلاعاتی از فرهنگ، مذهب، سیاست و هنر هر دوره تاریخی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. سکه گویای تفکرات مذهبی و سیاسی شاهان در طول مدت حکومت‌شان بوده است و فراتر از وجه ارزی مبادلات اقتصادی و تجارت به عنوان اثری فرهنگی و هنری ایفای نقش می‌کند. البته، با توجه به میزان انسجام و اقتدار و دوام یک دوره حکومتی جنس و شکل سکه‌ها متنوع بوده است. ادوار حکومت نادرشاه افشار و کریم‌خان زند قریب به ۴۵ سال از تاریخ ایران را شامل می‌شود. علی‌رغم کوتاهی مدت حکومت و سلطنت پی‌درپی هر دو پادشاه عوامل چندی موجب تغییر و تنوع الگوهای فرهنگی و هنری آن‌ها بوده است. علاوه بر روحیه پادشاهان، روابط سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آن‌ها از مولفه‌های تاثیرگذار در شکل‌گیری هنر افشاریه و زندیه بوده است. لشکرکشی و کشورگشایی نادرشاه افشار تا سرحدات هندوستان سبب شد ذائقه هندی بر قالب هنر ایرانی تاثیر بگذارد. اما کریم‌خان زند بیش از آن‌که از ساختار فکری نادرشاه افشار تاثیر پذیرد به هنرهای دوران ایران باستان، صفویه و حتی در زمینه سکه به اقدامات حاکمان موقت پیش از خود بیش از دوره حکومت نادرشاه افشار نظر داشت. به نظر می‌رسد نادرشاه افشار و کریم‌خان زند، سکه را به مثابه ابزار نشر شعائر مذهبی و عقاید سیاسی می‌شناختند. از میان سکه‌های برجای مانده از دوران نادرشاه افشار و کریم‌خان زند، انتخاب تعدادی محدود دشوار است. اصفهان، شیراز، تبریز، مازندران و قزوین به عنوان پنج منطقه - که محل ضرب سکه در هر دو دوره افشاریه و زندیه بوده‌اند - انتخاب شده و قصد بر آن بود تا مشهد به عنوان اصلی‌ترین محل ضرب سکه در دوره نادری و شیراز مکانی مشابه در دوره کریم‌خان زند بررسی شود. اما از سویی دیگر، وجود سکه از هر دو دوره در آن شهرها شاخصه‌ای مهم بود. از آن‌جا که مشهد در دوره کریم‌خان زند تحت حاکمیت خاندان افشاریه بود، لذا، سکه‌ها به نام شاهرخ میرزا ضرب شده است. لذا، مشهد از میان شهرهای محل ضرب سکه حذف گردید. با تعیین مولفه‌هایی مانند محل ضرب، کیفیت تصویر یافت شده، تنوع قاب‌بندی و نقوش نمونه‌های مطالعاتی انتخاب شد. مساله مقاله پیش‌رو، مطالعه تطبیقی نوشتار، قاب‌بندی و نقوش سکه‌های دوران نادرشاه افشار و کریم‌خان زند و واکاوی علل

تفاوت‌های آن‌هاست. با توجه به مقدمه و مساله طرح شده، این مقاله در صدد پاسخ‌گویی به پرسش محوری زیر است: عناصر موثر در شکل‌دهی تعیین شعائر سکه‌های دوران نادرشاه افشار و کریم‌خان زند چه بوده است؟

روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو، حاصل مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده مسکوکات دوران نادرشاه افشار و کریم‌خان زند است. رویکرد پژوهش کیفی است و به روش توصیفی - تحلیلی انجام می‌شود. برای دستیابی به اهداف پژوهش نظام نوشتاری (شعائر) و نظام تصویری (قاب‌بندی و نقوش) مورد مطالعه قرار می‌گیرد و سپس، برای درک بهتر تفاوت‌ها و شباهت‌های نمونه‌ها، از مطالعه تطبیقی بهره‌برده می‌شود. اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای گرد آمده است. روش نمونه‌گیری غیراحتمالی بوده و با توجه به نمونه‌های موجود و منطبق با مولفه‌های مساله پژوهش، شعائر، قاب‌بندی و نقوش، در مجموع از میان سکه‌های ضرب شده در اصفهان، شیراز، تبریز، مازندران و قزوین ۱۰ مورد تعیین شد.

پیشینه پژوهش

تاریخ و مختصات سکه‌های ایرانی محور پژوهش‌های بسیاری بوده است. اما در این میان، منابع اندکی به طور تخصصی به سکه‌های دوران افشاریه و زندیه پرداخته‌اند. موسوی دالینی (۱۳۹۸)، در مقاله «سیر تحول مضامین و شعائر مذهبی بر سکه‌های دوره افشاریه (۱۲۱۰-۱۱۴۸ ق.)» سکه‌های ضرب شده در دوره حکومت آزاد خان غلجایی را مطالعه نموده و تاثیر عقاید و مذهب وی را در شعائر سکه‌ها مورد بررسی قرار داده است که از نظر تاریخی با دوره افشار و زند قرابت دارد. پژوهشگر هم‌چنین، به شعائر و نوشتار مذهبی بر روی سکه‌های دوران نادرشاه افشار پرداخته است. یوسف افتخاری و مانی زیاری (۱۳۹۷)، در کتاب «سکه‌شناسی شاهان زند» با رویکرد توصیفی به معرفی گونه‌های سکه‌های ضرب شده در دوره زندیه پرداخته‌اند و درباره شعائر و نوشتار روی این مسکوکات تحلیل و تفسیری ارائه نداده‌اند. جواد نیستانی و مجید حاجی تبار (۱۳۹۶)، در مقاله «بررسی اوضاع اجتماعی و فرهنگی اسپهبدان دابویی و ولات عباسی؛ با تکیه بر سکه‌ها» با تکیه بر سکه‌ها اوضاع فرهنگی و اجتماعی اسپهبدان دابویی و ولات عباسی را مطالعه نموده‌اند. اما مقاله «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های

ایران را در دست گرفت، مهم‌ترین موضوع جبران صدمات ناشی از حمله افغانه در ایران بود. یکی از زیان‌های فرهنگی از دست رفتن حس وحدت ملی بود. پس از حمله اعراب پادشاهی صفویه نخستین حکومت یک پارچه و منسجم ایرانی اسلامی بود؛ ولی این موضوع هرگز سبب نشد نام «ایران» بر روی سکه‌ها نقر گردد. اما در دوره نادرشاه سکه‌هایی مزین به نام «ایران» ضرب گردید.

سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان

نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان

بازنمایی ایرانی بودن و تلاش حذف اختلاف شیعه و سنی مهم‌ترین هدف نادرشاه در انتخاب نوشتار بوده است. «در آن ایام، اندکی از رویکرد کاملاً شیعی، جانبدارانه و صرفاً مذهبی صفویان در مسکوکات کاسته شده و به نوعی، شعائر بی‌طرفانه از نظر حمایت از تشیع و تسنن، بر روی مسکوکات ظاهر شد. این رویکرد از گرایش ملی‌گرایانه در دفاع از کیان ایران، اقتدار شاهانه و کشورستانی نادر برآمده بود» (امرای و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۱۹).

در برخی دیگر از سکه‌های دوره نادر شاه افشار، القابی مانند «صاحبقران» دیده می‌شود و نام معصومین و ائمه (ع) کم‌تر به چشم می‌خورد. کشورگشایی‌های نادر و بیرون راندن افغانه موجب تفاخر و غرور وی شده بود. «با توجه به این‌که نادرشاه در دوران حکومت خود مناطقی را به خاک ایران ضمیمه نمود، مسکوکاتی به نام وی با القابی از قبیل صاحبقران، گیتی پناه، شاه شاهان، السلطان الاعظم در قلمرو پهنایش به خط و زبان فارسی ضرب گردید که نشان از نفوذ و قدرت نادر دارد» (موسوی دالینی، ۱۳۹۸: ۱۶۰). با این رویکرد، نمایش قدرت از دیگر انگیزه‌ها و اهداف نادرشاه جهت تعیین نوشتار سکه‌های دوره افشاریه بوده است.

شعائر مسکوکات دوره کریم خان زند

کریم خان زند به منظور ایجاد تمرکز و منسجم ساختن ایران در نیمه دوم سده دوازدهم ه. ق. / هجدهم م. دستور داد تا شعری بر روی سکه درج گردد که متناسب با لقب وکیل‌الدوله / وکیل‌الرعیایا باشد. او رویکردی یک‌سان در انتخاب لقب و عنوان، سجع مهر و نوشتار سکه اتخاذ نمود که وکیل‌پادشاه (شاه اسماعیل سوم) و مردم شناخته شود. در حالی که کریم خان، خود عهده‌دار حکومت کشور بود.

زهی مرزبان کریم جلیل

که شه بود و گفتا وکیل وکیل (آصف، ۱۳۸۸: ۳۴۸).

صفوی» نوشته جهانبخش ثواقب و همکاران، (۱۳۹۵)، از نظر تاریخی و موضوع به مقاله حاضر بسیار مرتبط است. عابد تقوی و احمد نیک‌گفتار (۱۳۹۴)، در مقاله «سکه شناسی در دوران شاه سلطان حسین بایقرا در محدوده تاریخی خراسان بزرگ» به سکه شناسی دوره حکومت سلطان حسین بایقرا در محدوده خراسان بزرگ پرداخته‌اند و با رویکرد مذهبی سکه‌ها را مطالعه کرده‌اند. زهرا قشقایی نژاد (۱۳۸۹)، در مقاله «مسکوکات ایران در دوره زندیه» به توصیف سکه‌های زندیه پرداخته است؛ ولی رویکرد تحلیلی دریافت نمی‌شود. علی‌اکبر سرافراز و فریدون آورزمانی (۱۳۹۵)، در کتاب «سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه» اطلاعاتی مربوط به سکه‌های ضرب شده در دوران زندیه آورده‌اند. در این کتاب نیز به توصیف نمونه سکه‌ها و جملات مندرج بر روی آن‌ها پرداخته شده است. بسیاری دیگر از منابع تنها به ذکر نوشتار روی سکه و سجع مهر پرداخته و تحلیل مفاهیم کم‌تر صورت پذیرفته است. این مقاله سعی دارد تا با نگاهی تحلیلی و تفسیری نوشتار روی سکه و سجع مهر کریم خان را از ابعاد گوناگون مورد مطالعه قرار دهد. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، پژوهش‌های انجام یافته روی سکه هیچ‌یک رویکردی تطبیقی به سکه‌های افشاریه و زندیه نداشته‌اند. مساله، روش و رویکرد پژوهش‌های انجام گرفته ضمن شباهت‌هایی، واجد تفاوت‌های مهمی با مقاله حاضر است. هدف بدیع این مقاله در وهله اول، شناخت شعائر سکه‌های نادری و کریم‌خانی و در مرحله دوم، کشف تفاوت‌های هر دو دسته است.

شعائر سکه‌های عصر نادری

مطالعه تاریخ ایران یادآور برخاستن‌های مکرر پس از جنگ‌ها و یورش‌هاست. پس از حمله افغانه، ایرانیان لطمات و صدمات جبران ناپذیری متحمل شدند. نادرقلی افغانه را شکست داد و این موجب خرسندی تهماسب دوم شد و اداره امور خراسان و مالیات آن را در اختیار نادر قرار داد. نادر هم دستور ضرب سکه‌ای در خراسان داد با این مضمون نوشتاری:

از خراسان سکه بر زرشد به توفیق خدا

نصرت امداد شاه دین علی موسی رضا

مضامین نوشتاری سکه‌های نادرشاه در پیش از تاجگذاری و زمان پادشاهی متفاوت است. پس از تاجگذاری نادرشاه افشار در پی بازیابی کیان ایرانی بود و هنگامی که حکومت

مطالعه نوشتار سکه نشان از آن دارد که کریم‌خان به حاضر و ناظر بودن امام عصر به خوبی واقف بوده و از جایگاه ایشان در افکار و اعتقادات مردم آگاهی داشته است. او با این تدبیر آرامش و اعتماد را به فکر و دل مردم بازگرداند و برای اقدامات خود مرجعی مقدس معرفی کرد. او سعی داشت به دیگران تفهیم نماید که صاحب این حکومت حضرت صاحب‌الزمان است. «فی الحقیقت ما شهنشاه واجب الإطاعه اعظم معظم عالم و صاحب‌الزمان همه طوایف و قبایل و شعوب و اولوالامر جمیع فرق و امم، حضرت ابوالقاسم محمد مهدی (ص) را می‌دانیم و ملوک اسلام را فائذین عساکر حضرت مظاهران سلطان بزرگوار و آن خاقان کامگار می‌دانیم» (همان: ۴۱۴). کریم‌خان با درج نام حضرت صاحب‌الزمان موجب شد مردم اطمینان بیش‌تری نموده و کارشکنی کم‌تری صورت پذیرد. «یکی دیگر از مشخصات این دوره [زندیه] از تاریخ ایران سلب اعتماد مردم از کسی است که خود را حاکم مطلق ایران می‌داند» (رجبی، ۱۳۵۲: ۱۶۸). کریم‌خان راه حل این مشکل را در آن دید که حکومت را به شاخه باطنی / معنوی و ظاهری / دنیوی تقسیم نماید. حاکم باطنی را حضرت ولی‌عصر و حاکم ظاهری را شاه اسماعیل سوم معرفی نمود. این‌گونه هر شکستی که روی دهد در نزد مردم پایگاهش را از دست نداده و به حکومت خود رنگ و بوی مذهبی داده است. کریم‌خان هم‌چون سایر پادشاهان ایران خود را نماینده خدا و ائمه می‌دانسته است. «غالبیت و مغلوبیت سلاطین به همه جهت در کلیات مصالح نظام کل [قرار داد] و تدبیر و تصرف آن در دست مخلوق نیست. ضعف دولت با «مشیت ازلی» است و تجدید دولت به معماری لطف حضرت باری مرمّت پذیرد و چراغ افسرده شوکت صاحب سعادت به نور شفقت جناب احدیت باردیگر روشنایی گیرد و در این میان از مخلوقات ضعیف و نفوس نحیف کاری بر نمی‌آید. در کل «اقبال و ادبار به مشیت ازلی» وابسته است» (موسوی نامی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۷۳). کریم‌خان در توسل و اتکال به حضرت ولی‌عصر (عج) و اعلام این موضوع پابرجا بوده و در برخی آثار ادبی عصر زند از وی به عنوان «وکیل قائم آل محمد (ص)» یاد شده است. اما پادشاهان صفویه خود را متوسل به مولا امیرالمومنین، شاه ولایت، می‌دانستند. کریم‌خان با این که در ظاهر به شاه اسماعیل سوم احترام می‌گذاشت، اما هیچ سکه‌ای به نام وی ضرب نکرد و درج چنین شعاری بر روی سکه‌ها جایی برای شکایت آخرین بازمانده صفویان باقی نگذاشت و صاحب حکومت را حضرت ولی‌عصر (عج)

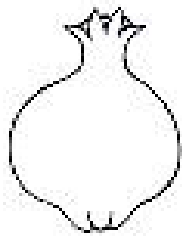
معرفی نمود. مستشرقین و سفرنامه‌نویسانی که با کریم‌خان زند ملاقات داشته‌اند با دو رویکرد متفاوت در خصوص مذهب وی اظهار نظر نموده‌اند: از نظر برخی محققان مثل ویلیام فرانکلین او یک پادشاه مذهبی بوده است (فرانکلین، ۱۳۵۸). اما برخی دیگر هم‌چون کارستن نیبور، در سفرنامه خود اشاره به عدم تعصب مذهبی کریم‌خان می‌نماید (نیبور، ۱۳۵۴). کریم‌خان زمانی که به عرصه حکومت رسید، اوضاع سیاسی کشور بسیار مشوش و ناآرام بود. رقبای بسیاری بر سر تصاحب تاج و تخت وجود داشتند که سبب شده بودند تا هنگامی که به حکومت رسید، محتاط عمل نماید. علی‌رغم این‌که برخی محققان و نویسندگان کریم‌خان را فردی با اعتقادات معمولی و بی‌تعصب به احکام شرع معرفی نموده‌اند و تنها تلاش داشته با مردم هم‌سوئی دینی داشته و یک اهرم قدرتی در اختیار داشته باشد.

شد آفتاب و ماه زرو سیم در جهان
از سکه امام بحق صاحب زمان

مطالعه تطبیقی قاب‌بندی سکه‌های نادری و کریم‌خانی

انحصار نقوش در کادری مشخص در هنر ایران پیشینه‌دار است. منسوجات ساسانی، آل بویه و صفوی نمونه‌های بارزی هستند. مطالعه تحولات بصری سکه‌های ادوار تاریخی گوناگون، تطور قاب سکه را نشان می‌دهد. «در روی بعضی از سکه‌ها، نقش يك ترنج در وسط قرار می‌گیرد که، نام پادشاه و القاب او، و یا سال و محل ضرب سکه در آن جای می‌گیرد، و هنرمند نقش ترنج را به اشکال گوناگون تزیین کرده است» (قائینی، ۱۳۸۸: ۹۵). قاب سکه در دوره نادرشاه بیش‌تر در سه دسته قابل طبقه‌بندی است: دایره‌ای، ۱۶ هلالی و قاب‌بندی با حروف. برخلاف قاب‌های ساده مسکوکات نادری، قاب‌بندی سکه‌های عصر کریم‌خان زند تنوع داشته و متاثر از تزیینات ابنیه وکیل و آرایه‌های وابسته به آن مسکوکات نیز تصور داشته‌اند. در میان مسکوکات پنج ضراب‌خانه اصفهان، شیراز، تبریز، مازندران و قزوین حدود ۸ نوع قاب نقر شده است: دایره‌ای ساده، دایره‌ای مزین به ردیفی از شکل‌های گرد کنار هم همانند نقوش مرورایدی بشقاب‌های فلزی ساسانی، ترنج‌زندی (کُلاله‌ای)، حلقه تزیین شده با نقوش چهاربازویی لوزی، گل اناری ساده، گل اناری هلالی، ترنج‌دار کلاله‌ای، کتیبه‌ای (جدول ۱-۷).

برخی از قاب‌ها شناخته شده و ساده‌اند و بعضی در ذیل بدان‌ها پرداخته شده است:

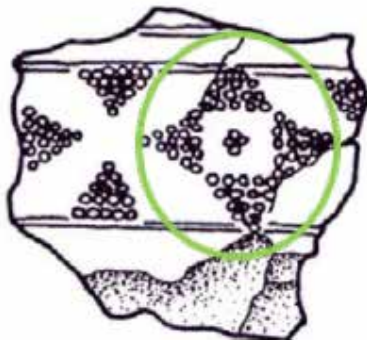
تصویر ۳- گل انار (ماخذ: نگارنده).

طغرایبی: طُغرا (طُغری) نوعی پیچیده از خوش نویسی است که شعائر، نام پادشاه و یا عبارتی را با ترکیب چند خط عمودی منتهی به قوس گونه‌ای تودرتو و متوازی است که به شکل کمائی و به مانند طره بر سر فرمان‌ها، منشورها و احکام حاکمان در گذشته اغلب به آب طلا یا سنگرف می‌کشیده‌اند (تصویر ۴).

تصویر ۴- طغرانویسی سکه نادرشاه افشار، ضراب‌خانه شیراز (ماخذ: URL1).

چهار بازویی: چلیپا و چهارلنگه از جمله نقوش هندسی در هنر ایران است. در بسیاری از آثار کهن دیده شده است (تصویر ۵). آن را نماد خورشید دانسته‌اند و مفاهیمی مانند روشنائی و حاصل‌خیزی و خوشبختی را برای آن بیان کرده‌اند (هال، ۱۳۸۰: ۵).

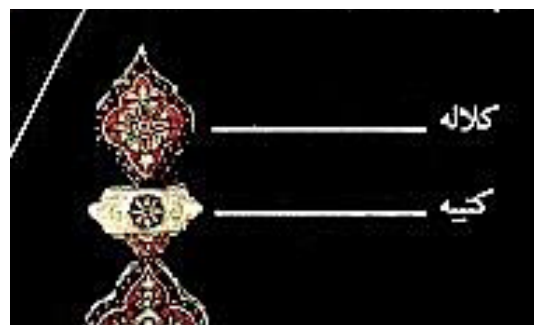
تصویر ۵- نقش چلیپا / چهار بازو / چهارلنگه بر روی مهری از شوش، تل‌ملیان (ماخذ: عابد دوست و کاظم پور، ۱۳۹۵: ۴۸).

تصویر ۱- قاب مرواریدی میان دو کادر قرمز و زرد، گچ‌بری ساسانی، موزه هنر اسلامی برلین (ماخذ: URL2).

مرواریدی: قاب دایره نشان دهنده حرکت و بویایی است. بیش‌تر مسکوکات ادوار نادرشاه افشار و کریم‌خان زند مدالیون یا قاب اصلی به دوایر پیوسته کوچکی، که در هنر ایران پیشینه دارد (تصویر ۱)، مزین شده‌اند (ردیف ۲ و ۳ جدول ۱، ردیف ۲، ردیف‌های ۲ و ۳ جدول ۳، ردیف ۴، ردیف نخست و آخر جدول ۵، ردیف نخست جدول ۶).

کتیبه‌ای: نقش کتیبه‌ای از جمله نقوشی است که در جلدسازی، قالی، کاشی‌کاری و برخی دیگر از آثار دیده می‌شود. کتیبه‌ها به عنوان یکی از مصادیق قاب‌های سنتی در مجموعه نقوش ایرانی به چشم می‌خورد (تصویر ۲).

تصویر ۲- کتیبه در قالی ایران (ماخذ: نصیری، ۱۳۸۹: ۵۸).

کلاه‌ای: سرترنجی که همانند کاکل و کلاهکی در بالای ترنج قالی طراحی می‌شود. علاوه بر نقش متصل به ترنج، به عنوان سرترنج، به صورت منفصل نیز بسیاری از آثار هنر ایرانی را مزین نموده است (تصویر ۲).

گل اناری: نقش گل اناری گلی شبیه به گل انار است و نقشی دایره‌ای مانند همراه با تاج و خط‌های پریپیچ و خم است (تصویر ۳).

مطالعه تطبیقی نقوش سکه‌های ادوار نادر شاه افشار و کریم‌خان زند

نقوش تزئینی مسکوکات در دوره‌های مختلف حکومتی ایران گیاهی، جانوری و هندسی بوده است. خلاقیت و ابداعات شگرفی در نقوش روی سکه‌های ضربشده افشاریه و زندیه دیده نمی‌شود؛ اما می‌توان آن‌ها را انتقال‌دهندگان سنت‌های هنری گذشته به ادوار بعدی دانست. نقوش روی سکه‌های اعصار نادرشاه افشار و کریم‌خان زند بی‌شباهت به سکه‌های ضربشده حکومت‌های گذشته ایرانی نیستند. مشاهده و مطالعه تطبیقی دوروی سکه‌های ضرب شده در اصفهان، شیراز، تبریز، مازندران و قزوین متعلق به ادوار حکومت نادرشاه افشار و کریم‌خان زند نشان از آن دارد که، تنوع چندانی در نقوش نقرشده بر روی مسکوکات دیده نمی‌شود. در برخی از سکه‌های دوره زندیه نقوش جانوری و اشیا دیده شد؛ اما به کانون‌های ضرب مورد مطالعه ارتباطی نداشت و از آن‌جا که در مطالعات تطبیقی باید شرایط هم‌سانی را در نظر گرفت، لذا، از آوردن نمونه‌های اشاره شده، صرف نظر گردید. سکه‌های مورد پژوهش، به طور کلی حاوی دو دسته نقوش هندسی و گیاهی هستند. در اثنای مطالعه و طبقه‌بندی نقوش مسکوکات، به انفصال و اتصال نقوش به عنوان مولفه‌ای مهم توجه شد. برخی از نقوش به طور منفصل و مجزا و بی‌هیچ نظمی در کادر جای گرفته‌اند؛ در حالی که، بعضی دیگر بر اساس نظم طراحی سنتی ایرانی بر روی بند (ختایی / اسلیمی) واقع شده و متصل هستند.

نقوش هندسی

یکی از پرکاربردترین نقوش روی سکه‌ها، نقوش هندسی است که قدمتی طولانی در هنر ایران دارد. تزئین پشت و

روی سکه‌ها با طراحی نقوش هندسی شاید ویژگی بیش‌تر دوره‌های تاریخی بوده است. نقوش: دایره، دایره به صورت نقطه‌چین، لوزی، مربع، مستطیل، بیضی، ستاره ساده، ستاره هشت پر (شمسه) بیش‌ترین نقوش هندسی مسکوکات ایرانی را تشکیل می‌دهد. در ادوار افشاریه و زندیه به عنوان میراث‌داران صفویه، نقش دایره بیش‌تر از سایر نقوش هندسی تکرار شده است. تقسیم‌کادر به سه یا چهار بخش به وسیله کشیدن حروف با خط نستعلیق هم‌چون دوره صفویه و قرار دادن نقوش هندسی در بین قاب‌های کوچک‌تر نوشتاری استمرار سنت بصری صفویه است (تصویر ۶). در نقوش هندسی سکه‌های کریم‌خان زند تشابه و ارتباط با سایر هنرهای موجود، در ابنیه و کیل مشهود است.

نقوش گیاهی

نقوش گیاهی بن‌مایه‌ها یا مایگانی^۱ تکرارشونده در هنر اسلامی است که در بسیاری از آثار هنری هم‌چون قالی، کاشی‌کاری، منسوجات، فلزکاری، گچ‌بری و... استفاده شده است. نقوش گیاهی و اسلیمی به عنوان پس‌زمینه نوشتار روی سکه‌ها موجب افزایش تزئین سکه شده است. «تزئین تنها مایه لذت چشم یا تفریح ذهن نیست، بلکه مفهومی بسیار عمیق‌تر دارد. نقش و تزئین به واقع وسیله‌ای برای پرستش و مایه‌ای برای راز و نیاز و آرامش و نیروی باطنی است» (پوپ و آکرمن، ۱۳۷۸: ۸). روند تغییرات نقوش در سکه‌های ادوار مورد پژوهش کند بوده و چشمگیر نیست. حاکمان زندیه اگر چه در بسیاری از زمینه‌های هنری میراث‌دار صفویه و افشاریه بودند؛ اما تغییرات ظریفی در استفاده از گل و بته به وجود آوردند که از این هنر با عنوان «مکتب زند» یا «مکتب گل»^۲ در شیراز نام می‌برند. از گل‌های چند پر (هشت، شش، پنج، چهار، سه) و نقوش سه شاخه برگ‌دار، به وفور و فراخور در فضای خالی پشت و روی سکه‌ها استفاده شده است. بنابراین، مسکوکات دوره کریم‌خان در زمینه نقوش گیاهی گرچه ویژگی‌های دوره صفویه و افشاریه را به عاریت گرفته، اما آن‌چه در هنر زندیه و به‌ویژه روی سکه‌های برجای مانده از آنان پیداست، تفاوت‌های آشکاری با ادوار پیشین دارد.

اصفهان: نقوش سکه‌های ضرب شده در ضراب‌خانه اصفهان دوره نادرشاه منفصل و بدون بند اسلیمی یا ختایی بوده و شامل گل‌های گرد چند پر (هفت، شش، پنج، چهار و سه) با گل‌برگ‌های دایره‌ای و ساده است. در حالی که

تصویر ۶- کادربندی روی سکه با کشیدگی حروف و درج نقوش در بین آن‌ها (ماخذ: نگارنده).

تبریز: سکه‌های نادری ضرب شده در تبریز دارای نقوش هندسی (دایره) و گیاهی (گل‌های گرد ساده شده بر روی بند ختایی) بوده و مسکوکات کریم‌خانی پیش‌تر دارای نقوش گیاهی شامل گل‌های گرد چند پر (هفت، شش و پنج) و برگ‌های ساده هستند (ردیف‌های دوم و سوم از جدول ۴ و جدول ۵).

مازندران: مسکوکات هر دو دوره نادری و کریم‌خانی در ضراب‌خانه مازندران شباهت داشته و نقوش دایره‌ای ساده و منفصل بر روی آن‌ها نقر شده است (ردیف آخر جدول ۶ و جدول ۷).

قزوین: مسکوکات هر دو دوره نادری و کریم‌خانی در

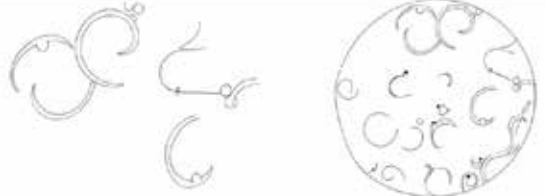

نمونه‌های مشابه دوره زندیه نقوش هم به صورت متصل بر روی بند ختایی ساده و هم به طور منفصل نقوش دایره‌ای کوچک نقر شده است (جدول‌های ۱ و ۲ و ردیف یکم از جدول ۳).

شیراز: مسکوکات دوره نادری در ضراب‌خانه شیراز دارای گل‌های گرد چند پر (هفت، پنج و سه) ساده و از نوع نقوش منفصل هستند. اما مایگان نمونه‌های مشابه در دوره کریم‌خان دارای تنوع بیشتری از نقوش شامل اسلیمی و بند اسلیمی، تزیینات ساده ختایی بر روی بند ختایی و نقوش دایره‌ای ساده است (ردیف‌های دوم و سوم از جدول ۳ و ردیف یکم جدول ۴).

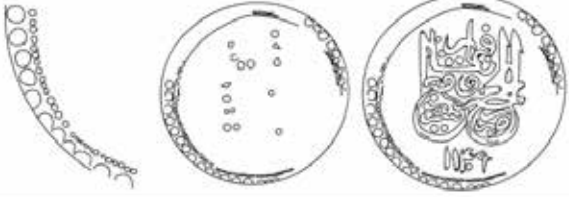

جدول ۱. طرح خطی شعائر، قاب بندی و نقوش سکه‌های ضراب‌خانه اصفهان در ادوار نادرشاه افشار و کریم‌خان زند (ماخذ: نگارنده).

		اصفهان	افشار
<p>هست سلطان بر سلاطین جهان * شاه شاهان نادر صاحبقران نوع نقش: منفصل نقوش: هندسی و گیاهی گل‌های گرد هفت، شش، پنج، چهار و سه پر با گلبرگ‌های دایره‌ای و ساده شده</p>			
		اصفهان	افشار
			
<p>سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان * نادر ایران زمین و خسرو کیش ستان قاب بندی: مرواریدی</p>			
		اصفهان	افشار
			
<p>قاب بندی مرواریدی روی سکه و دایره ساده پشت سکه</p>			

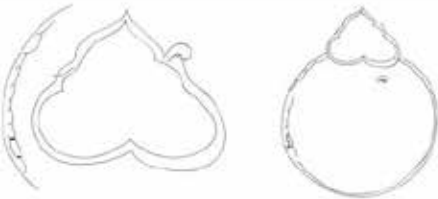

جدول ۲. طرح خطی شعائر، قاب‌بندی و نقوش سکه‌های ضرب‌خانه اصفهان در دوره کریم‌خان زند (ماخذ: نگارنده).

		<p>اصفهان</p> <p>زند</p>	
			
			
<p>آفتاب و ماه زر و سیم در جهان* از سکه‌ی امام برحق صاحب زمان قاب بندی: مرواریدی</p>		<p>اصفهان</p> <p>زند</p>	
			
		<p>اصفهان</p> <p>زند</p>	
<p>آفتاب و ماه زر و سیم در جهان* از سکه‌ی امام برحق صاحب زمان قاب بندی: چهاربازویی</p>			

جدول ۳. طرح خطی شعائر، قاب بندی و نقوش سکه های ضرب خانه اصفهان و شیراز در ادوار نادر شاه افشار و کریم خان زند (ماخذ: نگارنده).

		اصفهان	زند
<p>قاب بندی: کلاه ای</p>			
		شیراز	افشار
			
<p>سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان "نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان نوع نقش: متصل گیاهی (گل های گرد ساده هفت و پنج و سه پر) و هندسی قاب بندی: مرواریدی</p>			
		شیراز	زند
			
<p>شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان "از سکه امام بحق صاحب زمان نوع نقش: متصل گیاهی: تزئینات ساده ختایی بر روی بند ختایی به طور متصل، اسلیمی و بند اسلیمی هندسی: نقوش دایره ای ساده قاب بندی: مرواریدی</p>			

جدول ۴. طرح خطی شعائر، قاب‌بندی و نقوش سکه‌های ضرابخانه شیراز و تبریز در ادوار نادرشاه و کریم‌خان زند (ماخذ: نگارنده).

		<p>تبریز</p>	<p>افشار</p>
<p>سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان * نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان قاب بندی: مرواریدی و طغرایبی</p>			
		<p>تبریز</p>	<p>زند</p>
<p>شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان * از سکه امام بحق صاحب زمان قاب بندی: چهاربازویی</p>			
		<p>تبریز</p>	<p>زند</p>
<p>قاب بندی: گل اناری ساده</p>			
		<p>قزوین</p>	<p>افشار</p>
			
<p>سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان * نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان نوع نقش: متصل گل‌های کرد ساده و چند پر بر روی بند ختایی و هندسی: تزیینات دایره‌ای ساده شده قاب بندی: مرواریدی</p>			

جدول ۵. طرح خطی شعائر، قاب بندی و نقوش سکه های ضرب خانه تبریز و قزوین در ادوار نادرشاه و کریم خان زند (ماخذ: نگارنده).

		<p>مازندران</p>	<p>زند</p>
		<p>مازندران</p>	<p>زند</p>
<p>شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان * از سکه امام بحق صاحب زمان نوع نقش: منفصل هندسی: نقوش دایره ای ساده قاب بندی: ترنجی کلاه دار</p>			
		<p>مازندران</p>	<p>زند</p>
		<p>مازندران</p>	<p>زند</p>
<p>شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان * از سکه امام بحق صاحب زمان نوع نقش: منفصل هندسی: نقوش دایره ای ساده قاب بندی: کلاه ای</p>			

جدول ۶. شعائر، قاب‌بندی و نقوش سکه‌های ضرابخانه قزوین و مازندران در ادوار نادرشاه و کریم‌خان زند (ماخذ: نگارنده).

		قزوین	زند
		قزوین	زند
<p>شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان * از سکه امام بحق صاحب زمان نوع نقش: منفصل نقوش: گیاهی؛ گل‌های گرد ساده و چند پر بر روی بند ختایی و هندسی؛ قرظیات قاب بندی: مرواریدی</p>			
		قزوین	زند
<p>شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان * از سکه امام بحق صاحب زمان قاب بندی: کتیبه‌ای</p>			
		مازندران	افشار
<p>نوع نقش: متصل نقوش: گیاهی قاب بندی: قرنجی</p>			

مهم‌ترین دغدغه‌های پادشاهان بوده؛ زیرا به سبب کاربری خاص سکه و انتشار آن در میان مردم بستری مناسب جهت نشر پیام‌ها در دوره نادرشاه تنوع و تغییر در نوشتار و شعائر بیش‌تر از دوره کریم‌خان زند است. در کل دوره کریم‌خان زند تنها دو نوشتار استفاده شده است. در حالی که، نادرشاه بارها دستور دگرگونی نوشتار را داده است. کریم‌خان نوشتاری مرتبط با سیاست اتخاذی خود برگزید. او روابط خود را در ظاهر با شاه اسماعیل سوم و علمای شرع حفظ نمود. وی

ضراب‌خانه قزوین نیز دارای شباهت بوده و نقوش گیاهی (گل‌های گرد ساده و چند پر بر روی بند ختایی) و هندسی (تزیینات دایره‌ای) بر روی آن‌ها دیده می‌شود (ردیف آخر جدول ۵ و بخشی از جدول ۶).

مطالعه تحلیلی تطبیقی شعائر، قاب‌بندی و نقوش مسکوکات نادری و کریم‌خانی شعائر: تعیین شعیره یا شعار روی سکه در هر دوره تاریخی از

جدول ۷. طرح خطی شعائر، قاب بندی و نقوش سکه های ضرابخانه مازندران در دوره کریم خان زند (ماخذ: نگارنده).

				
			شیراز	زند
<p>شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان * از سکه امام بحق صاحب زمان قاب بندی: گل اناری ساده</p>				
				
			تبریز	افشار
<p>هست سلطان بر سلاطین جهان * شاه شاهان نادر صاحبقران قاب بندی: دایره ای</p>				
			تبریز	افشار
<p>سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان * نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان قاب بندی: مرواریدی و طفرایی</p>				

شرع را در پی داشت. کریم خان خود را رهرو راه صفویان می دانست و توجهی به سیاست و تفکر مذهبی نادر شاه نداشت. لذا، می توان استمرار گفتمان مهدویت عصر صفوی

خود را وکیل پادشاه نامید؛ تا مشروعیت سیاسی لازم را برای ادامه حاکمیت داشته باشد. پس، سکه را به نام حضرت صاحب الزمان (عج) ضرب نمود. در نتیجه، پشتیبانی علمای

رادر دوره کریم‌خان پی گرفت. پس از سقوط اصفهان عصر صفوی جامعه متزلزل ایرانی دچار تعب و رنج شده بود و دولت جدید زندیه متوسل به حمایت منجی عالم می‌شود. اما، بیش‌تر پادشاهان نیک می‌دانستند حکومت سیاسی بدون نفوذ بردل مردم و جلب اعتماد علما و روحانیان پایدار نیست. پس با هدف مشروعیت‌طلبی کریم‌خان شعیره‌ای صاحب‌الزمانی برگزید.

قاب‌بندی: به‌طور کلی، با توجه به اصول سازمان‌دهی بصری و تعیین مولفه‌هایی چون پویایی، ایستایی، تنوع و هماهنگی، تقارن و عدم تقارن در سکه‌های هر دو دوره، این‌گونه قابل تبیین است که نوآوری و بداعت قاب‌ها در دوره نادرشاه بسیار کم و ناچیز بوده و در اکثر نمونه‌ها به فرم‌های هندسی دایره‌ای بسنده شده است؛ در حالی که، تنوع فرم در دوره کریم‌خان چشمگیر بوده و در ضرب‌خانه‌های اصفهان، شیراز، تبریز، مازندران و قزوین نقوشی بدیع و نوآورانه دیده می‌شود. مانند بیش‌تر فرم‌های سنتی در هنر ایرانی تقارن در قاب‌های سکه‌های دوره نادرشاه و کریم‌خان قابل تشخیص است. در هر دو گروه، ایستایی بیش‌از پویایی نمودار است؛ زیرا طراحی نقش بر محور تقارن انجام شده است. درباره تعادل و وحدت نسبت به سایر شاخصه‌ها سخت می‌توان سخن گفت، زیرا سایدگی فلز بخش‌های زیادی از طرح را تحت تاثیر قرار داده است.

نقوش: از میان نقوش رایج در آثار هنر ایرانی، نقوش هندسی و گیاهی بر روی مسکوکات مورد مطالعه دیده شد. حال از منظر نحوه اتصال و یا عدم اتصال نقوش به یک‌دیگر دو گونه نقوش متصل و منفصل وجود دارند. مطالعه تطبیقی مسکوکات نشان از تنوع بیش‌تر شعائر مسکوکات عصر نادری نسبت به دوره کریم‌خان داشت. در دوره زندیه شعیره‌ای واحد و یا حداکثر دو گونه از شعائر قابل شمارش است. گوناگونی قاب‌بندی در سکه‌های کریم‌خان گسترده‌تر بوده و تنوع بیش‌تری دارد. سکه‌های هر دو دوره تاریخی بیش‌ترین

شباهت را در میان نقوش دارند؛ اما، در تمامی نمونه‌های متعلق به دو دوره تاریخی افشاریه و زندیه نقوش هندسی و گیاهی ساده نقرشده است. تنها با این تفاوت که نقوش متصل و پرتزیین در دوره کریم‌خان بیش‌تر از عصر نادری است. در مجموع گل‌های گرد ساده از میان نقوش گیاهی و دوایر کوچک و ساده هندسی بیش‌ترین نقوش سکه‌های مورد پژوهش را شامل می‌شود (نمودار ۱).

نتیجه‌گیری

مطالعه تطبیقی شعائر سکه‌های نادرشاه افشار و کریم‌خان زند نشان از وجود تفاوت‌های چشمگیری میان نظام نوشتاری مسکوکات هر دو دوره داشت. با توجه به روابط ایران و هند در دوره نادرشاه افشار و لشکرکشی او تا سرحدات هندوستان هنر ایران در دوره نادری تحت تاثیر ذائقه هنری و فرهنگی هندی قرار گرفت. اما کریم‌خان زند بیش‌از آن که متأثر از الگوهای هنری و فرهنگی دوره نادرشاه افشار باشد، به هنرهای دوران ایران باستان، صفویه و حتی در زمینه سکه به اقدامات حاکمان موقت پیش از خود نظر داشت. به نظر می‌رسد نادرشاه افشار و کریم‌خان زند، سکه را به مثابه ابزار نشر شعائر مذهبی و عقاید سیاسی می‌شناختند. تنوع و تطور شعائر مسکوکات نادری در طول حکومت دوازده‌ساله وی قابل توجه است. تنها در نمونه‌های محدود مطالعه شده در پنج ضرب‌خانه اصفهان، شیراز، تبریز، قزوین و مازندران عصر نادری، شعائر به نحو ذیل و متنوع انتخاب شده است:

۱. سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان * نادر ایران زمین و خسرو گیتی‌ستان
 ۲. هست سلطان بر سلاطین جهان * شاه شاهان نادر صاحبقران
 ۳. از خراسان سکه بر زرشد به توفیق خدا * نصرت امداد شاه دین علی موسی رضا
- در حالی که بر روی نمونه‌های مشابه در دوره کریم‌خان زند

نمودار ۱. خلاصه تطبیق شعائر، قاب‌بندی و نقوش سکه‌های ادوار نادرشاه افشار و کریم‌خان زند (ماخذ: نگارنده).

نقوش	فرم	شعائر
تشابه نقوش در هر دو دوره	فرم‌های ساده در سکه‌های نادری	تنوع در شعائر مسکوکات نادری
نقوش گیاهی و هندسی	تنوع در فرم مسکوکات کریم‌خانی	استمرار سنت پیشینیان در شعیره سکه‌های کریم‌خانی

مطالعه تطبیقی نظام نوشتاری مسکوکات ادوار نادرشاه و کریم خان نشان از تنوع بیش تر شعائر در دوره افشاری دارد. بنیان های شکل دهنده نوشتار سکه های نادری بازنمایی ایرانی بودن، نمایش قدرت و تلاش حذف اختلاف شیعه بوده است در حالی که کریم خان سعی در استمرار سنت گزینش شعیره ای همانند پیشینیان، خاصه صفویان داشته است.

قاب بندی به عنوان ساختار و فرم کلی مسکوکات افشاری در پنج ضراب خانه مورد پژوهش در سه گونه مرورایدی، دایره ساده و طغرای قابل طبقه بندی است؛ اما تنوع قاب بندی در سکه های دوره کریم خان زند بیش تر بوده و هفت گونه شناسایی شد: کلاله ای، مرورایدی، گل اناری ساده، چهار بازویی، گل اناری هلالی، ترنجی کلاله دار و کتیبه ای.

نقوش مسکوکات هر دو دوره دارای شباهت بوده و تفاوتی چشمگیری نداشتند. اگر چه تزئینات و نقش پردازی سکه های کریم خانی نسبت به سکه های نادری بیش تر است. نقوش در دو دسته منفصل و متصل طبقه بندی شده و در میان نمونه های مورد مطالعه، تنها نقش گیاهی و هندسی مشاهده شد. نقوش گیاهی از جمله گل های گرد ساده (گل های گرد هفت، شش، پنج، چهار و سه پر با گل برگ های دایره ای) و نقوش هندسی مانند دواپر ساده و کوچک بیش ترین نقوش مشاهده شده در سکه های دو دوره بودند. تنها در نمونه ای از سکه های دوره کریم خان از ضراب خانه شیراز، نقش اسلیمی هم دیده شد.

فقط یک شعیره واحد «شد آفتاب و ماه زروسیم در جهان* از سکه امام برحق صاحب زمان» نقر شده است. دلیل انتخاب چنین نوشتاری بر روی مسکوکات کریم خانی در ارتباط با سیاست اتخاذ شده وی بوده است. کریم خان روابط خود را در ظاهر با شاه اسماعیل سوم، آخرین بازمانده صفویان و علمای شرع حفظ نمود. او برای این که مشروعیت سیاسی لازم را برای ادامه حاکمیت خویش داشته باشد، خود را وکیل پادشاه معرفی کرد و سکه را نیز به نام حضرت صاحب الزمان (عج) ضرب نمود. به این ترتیب، پشتیبانی روحانیان و علمای مذهبی را در جهت تأیید خود جلب نمود. کریم خان سعی داشت گفتمان مطروحه مهدویت عصر صفوی را استمرار دهد؛ شعیره انتخابی او، موجب نام گذاری سکه های دوره کریم خان زند به مسکوکات «صاحب الزمانی» شد. پایبندی به این شعار می تواند موید فراگیری و ریشه دار بودن باور و گفتمان مهدویت در اجتماع دوره زندیه باشد. این رویکرد شاید به خاطر احیای اصل مهدویت بوده که یکی از مبانی اولیه شکل گیری دولت صفوی بود و یا از این منظر بود که جامعه ایرانی پس از سقوط صفویه دچار سختی و رنج شده بود و دولت و امنیت جدید مرهون حمایت نوعی منجی عالم است. به نظرمی رسد هر چند که این دلایل می تواند صحیح به نظر برسد؛ اما نداشتن پایگاه اجتماعی، مذهبی و سیاسی زندیان در جامعه ایرانی و سعی در جلب اعتماد علما و روحانیان دلیل مهم تری برای مشروعیت طلبی کریم خان در به کارگیری شعیره صاحب الزمانی باشد.

پی نوشت

۱. مجموعه نقوش (حصوری، ۱۳۸۵: ۴۳).
۲. در دوره زندیه نوعی هنر به عنوان «مکتب زند» یا «مکتب گل» در شیراز پدید آمد؛ زیرا بیش تر به نقاشی های گل و مرغ توجه می شد.

منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۹۲). «کارستان هنری آقا نجفعلی»، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۸، شماره ۴، ۳۳-۴۲.
- آصف، محمد هاشم (۱۳۸۸). *رستم التوار یخ*، به اهتمام میترا مهرآبادی، ج. دوم، تهران: دنیای کتاب.
- ارباب، معصومه (۱۳۸۱). *گزارش کار ملیت ها از ایران در دوران افشاریه و زندیه (۱۷۲۹-۱۷۴۷)*، تهران: نی.
- افتخاری، یوسف و زیاری، مانی (۱۳۹۷). *سکه شناسی شاهان زند*، تهران: پازینه.
- امرایی، سیاوش؛ ثواقب، جهان بخش؛ خزایی، سهم الدین و شیدانی، شهاب (۱۳۹۸). «سنت گرای و نوآوری در نقوش سکه های افشاریه»، پژوهش نامه تاریخ اسلام، سال نهم، شماره ۳۳، ۱۱۳-۱۴۳.
- پاکباز، روئین (۱۳۸۳). *دوره المعارف هنر*، تهران: فرهنگ معاصر.
- پوپ، آرتور ایهام و آکرمن، فیلیس (۱۳۷۸). *سیری در هنر ایران*، ترجمه نجف دریا بندری، تهران: علمی و فرهنگی.
- تقوی، عابد و نیک گفتار، احمد (۱۳۹۴). «سکه شناسی در دوران شاه سلطان حسین با یقرا در محدوده تاریخی خراسان بزرگ»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، دوره ۶، شماره ۲۰، ۹۷-۱۰۹.

- ثواقب، جهانبخش؛ شهیدانی، شهاب و امرایی، سیاوش (۱۳۹۵). «روند دگرگونی نقوش و شاعران مذهبی بر روی سکه‌های صفوی»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، دوره ۷، شماره ۱۲، ۶۳-۱۱۱.
- حصوری، علی (۱۳۸۵). *مبانی طراحی سنتی در ایران*، چ. دوم، تهران: چشمه.
- رجیبی، پرویز (۱۳۵۲). *کریم‌خان زند و زمان او*، تهران: امیرکبیر.
- سرفراز، علی اکبر و آوزرمانی، فریدون (۱۳۹۵). *سکه‌های ایران: از آغاز تا دوران زندیه*، تهران: سمت.
- عابدوست، حسین و کاظم‌پور، زیبا (۱۳۹۵). «تحلیل ریشه‌ها و مفاهیم نقوش هندسی معماری دوره اسلامی در هنر کهن ایرانی»، نگارینه هنر اسلامی، دوره سوم، شماره ۱۰، ۴۱-۵۸.
- فرانکلین، ویلیام (۱۳۵۸). *مشاهدات سفر از بنگال به ایران*، ترجمه محسن جاویدان، تهران: دانشگاه تهران.
- قائینی، فرزانه (۱۳۸۸). *سکه‌های دوره صفویه*، تهران: پازینه.
- قشقای نژاد، زهرا (۱۳۸۹). «مسکوکات ایران در دوره زندیه»، مجموعه مقالات کنگره زندیه، به کوشش علی اکبر صفی‌پور و محمدعلی رنجبر، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی، ۵۳۷-۵۵۴.
- موسوی دالینی، جواد (۱۳۹۸). «سیر تحول مضامین و شاعران مذهبی بر سکه‌های دوره افشاریه (۱۲۱۰-۱۱۴۸ ق)»، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۴۰، ۱۴۹-۱۷۲.
- موسوی‌نامی اصفهانی، میرزا محمدصادق (۱۳۶۸). *تاریخ گیتی‌گشا*، بامقدمه سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- موسوی‌نامی اصفهانی، محمدصادق (۱۳۹۰). *تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه*، بامقدمه سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- نصیری، محمدجواد (۱۳۸۹). *افسانه جاویدان فرش ایران*، تهران: یساولی.
- نیبور، کارستن (۱۳۵۴). *سفرنامه نیبور*، تصحیح پرویز رجیبی، تهران: توکا.
- نیستانی، جواد و حاجی تبار، مجید (۱۳۹۶). «بررسی اوضاع اجتماعی و فرهنگی اسپهبدان دابویی و ولات عباسی؛ با تکیه بر سکه‌ها»، مطالعات تاریخ فرهنگی، سال هشتم، شماره ۳۲، ۱۳۱-۱۵۹.
- هال، جیمز (۱۳۸۰). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رفیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

URLs:

- URL1: <https://www.commonswiki.org>
- URL2: <https://www.zeno.ru/showfull.php>

Comparative Study of Legends, Framing and Patterns of Coins during the Reigns of Nader Shah Afshar and Karim Khan Zand

Abstract:

Afsharid and Zand arts have long been neglected as the artistic achievements of the Safavids and the Qajar in Iran have been under the spotlight. As the currency for business transactions among nations, coins can be studied from a cultural and artistic perspective in addition to their economic dimension. As the time passes, coins, banknotes, and other tools for transactions have gained a function beyond their initial purpose and as documents, they contain valuable information. Preliminary studies showed the difference in the shape and content of legends, framing and patterns of coins minted during the reigns of Nader Shah Afshar and Karim Khan Zand in Iran. Accordingly, this comparative study aimed to examine the inscription, framing and patterns of coins minted during the Afsharid and Zand periods and analyze the roots of their differences. The central question was raised as follows: What were the influential elements in the formation of the legends on coins during the reigns of Nader Shah Afshar and Karim Khan Zand? In this regard, the main purpose of the study was understanding the similarities and differences of the coins in their inscriptions, framing and patterns. There is a lacuna of research on the works remaining from some historical eras although they are temporally closer to the contemporary era. As artistic texts, coins can be read within different discourses. There is an evident change in the legends, framing and patterns of coins minted during Afsharid and Zand periods in Iran. In addition to providing a social study through analysis of coins, the significance of this study lies in expanding the specialized knowledge in the neglected artistic fields of 17th century AD/12th century AH in Iran. Therefore, the analysis of legends, framing and patterns during the Naderi and Zand eras can fill this research gap. It seems that various socio-cultural aspects of the Afsharid and Zand eras were reflected in the various dimensions of the coins minted by the shahs at the time.

This qualitative descriptive-analytical study was conducted through library research and observing the coins remaining from the reigns of Nader Shah Afshar and Karim Khan Zand. The writing system (legends) and the visual system (framing and patterns) were examined and the coins were studied comparatively to find the similarities and differences of the samples. The data were collected through library research and the studied samples were selected through convenience sampling. Through non-probability sampling and according to the components of the study (legends, framing, and patterns), a total of 10 coins were selected from the coins minted in Isfahan, Shiraz, Tabriz, Mazandaran, and Qazvin, Iran. The collected index cards were reliable instruments for this study.

The comparative study of the legends on the coins minted during the reigns of Nader Shah Afshar and Karim Khan Zand indicated considerable differences in the writing systems of the eras. Given Iran-India relations during the reign of Nader Shah Afshar and his military campaign reaching to the border of India, Iran's art was influenced by Indian art and culture at

Document Type:

Original/Research/Regular Article

Receive Date: 02 November 2021

Accept Date: 28 February 2022

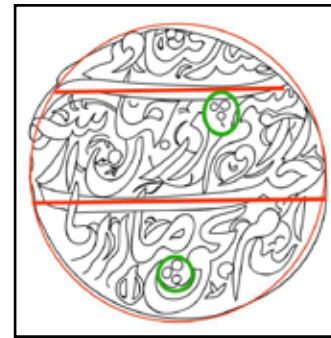
Samaneh Kakavand

Assistant Professor, Faculty member at Department of Carpet, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran.

Email: s.kakavand@art.ac.ir

DOI:

10.22051/jtpva.2022.40048.1401

that time. However, Karim Khan Zand was much more influenced by ancient Persian arts, Safavid art and even the actions of temporary rulers before him in the field of coinage than the artistic and cultural models of the Naderi era. It seems that Nader Shah Afshar and Karim Khan Zand saw coins as tools to propagate religious rites and political beliefs. It is interesting to note the variety and development of rites in Naderi coins during his twelve-year reign. Only in the limited studied coins in five mints of Isfahan, Shiraz, Tabriz, Qazvin and Mazandaran during the Naderi era, the legends were selected variously as in the following.

1. "Sekkeh bar zar kard nām-e saltanat-rā dar jahan/Nader-e Iran zamin o Khosrow-e giti-setan" [The Nader of the land of Iran, the sultan who seizes the world, coin in precious metal broadcast the name of this sultanate throughout the world].
2. "Hast soltan bar salatin-e jahan / Shah-e shahan, Nader-e sahibqiran" [He is the ruler over all the rulers of the world/Nader, the king of the kings, the owner of the Qiran].
3. "Az Khorasan sekkeh bar zar shod be toufiq-e khoda/Nosrat emdad-e shah-e din Ali-Musa Reza" [The coin was struck in Khorasan with blessing of God/With help from the king of religion Ali ibn Musa al-Reza (al-Rida)].

On the contrary, only a single legend was inscribed on the similar coins during the reign of Karim Khan Zand: "Shod aftar o mah zar o sim dar jahan/az sekke-ye emam bar haqq saheb zaman" [Of the coin of Imam Zaman /Sun and the moon became gold and silver]. Selection of such a legend on Karim Khan coins is rooted in his policy. Karim Khan outwardly kept his links with Ismail III, the last of the Safavids, and the ulema. To gain the political legitimacy he needed to continue his rule, he assumed the title "Wakil-al Ra'āyā" [deputy of the people] and minted coins with the name of the twelfth Shia Imam, Muhammad al-Mahdi (Şāhib az-Zamān). In this way, he received the support of the clerics and the ulema to gain legitimacy. Karim Khan tried to continue the discourse of Mahdism propounded during Safavid era. His selected legend on the coins led them to be known as "Şāhib az-Zamān" coins. Adherence to this legend could indicate the universality and rootedness of the belief and discourse of Mahdism during the Zand era. Such an approach may have been for the revival of Mahdism, which is one of the initial principles in the formation of the Safavid government, or the need for the support of a savior after the hardships and sufferings the Iranian society went through following the fall of the Safavids. Although these causes may seem correct, lack of social, religious, and political base of the Zands within the Iranian society and Karim Khan's attempt to gain the trust of the ulema and clerics account for him using the "Şāhib az-Zamān" legends on coins.

The comparative study of the writing system of coins during the reigns of Nader Shah and Karim Khan showed that the legends had more variety during the Afsharid period. The forming principle of inscriptions on Naderi coins were representing Iranianism, displaying power, and endeavoring to eliminate Shia conflicts. However, Karim Khan sought to continue the tradition of legend selection similar to the past rulers, particularly the Safavids.

The framing as the overall structure and form of Afsharid coins minted in five mints under study can be categorized into three groups including "pearl-shaped", "simple circle", and "Tughra". On the other hand, the framing had more variety in the coins of Karim Khan's era for which seven types were identified: "Stigma-shaped", "pearl-shaped", "simple pomegranate flower", "four-armed", "crescent-shaped pomegranate flower", "citron-shaped with stigma", and "epigraphic".

The patterns of the coins from both periods were pretty much similar and had no substantial difference. However, the decorations and patterning of Karim Khan coins were greater in number compared with Naderi coins. Two types of patterns, namely connected and broken, were identified in terms of the connectedness of the patterns, and in the studied coins, there were only floral and geometrical patterns. Floral patterns, particularly simple round flowers (seven-, six-, five-, four-, and three-petal flowers) and geometrical patterns such as simple small circles were the most frequent patterns observed on the coins of both periods. Arabesque pattern was observed only on a Karim Khan coin minted in Shiraz. The comparative study of the coins revealed greater variety in the legends of Naderi era coins compared with those of Karim Khan era. A single legend or maximum two types of legends were identified for the Zand period. Framing had more variety in Karim Khan coins. The coins from both periods were most similar in their patterns. The only difference was that connected and highly-decorated patterns were found more on the coins from Karim Khan's reign. Overall, simple round flowers in floral patterns and simple small circles in geometrical patterns were the most frequent patterns found on the studied coins.

Keywords: Coin, Karim Khan Zand, Nader Shah Afshar, Patterns, Framing, Legends

References:

- Abeddoost, H., Kazempour, Z. (2016). Analysis of the Origins and Concepts of the Geometric Patterns of the Islamic Period in the Persian Art. *Negarineh Islamic Art*. June. 10. 41-58.
- Amraei, S., Savagheb, J., Khazaei, S. A. D., Sheydani, S. (2019), Traditionalism and Innovation in Afsharid Coins Engravings. *Pajoohesh Name-ye Tarikhe Islam (Quarterly Research Journal of Islamic History)*. Summer. 34. 113-143.

- Arbab, M. (2002). *The Report of the Carmelites from Iran during the Afshar and Zand Eras (1729-1747)*. Tehran: Ney Publishing.
- Asef, M. H. (2009). *Rostam-ol-Tavarikh*. (Attempted by M. Mehrabadi). Tehran: Donyaye Ketab.
- Azhand, Y. (2014). The Life and Achievements of Najaf Ali Isfahani. *Honar-Ha-Ye-Ziba: Honar-Ha-Ye-Tajassomi (JFAVA)*. Winter. 4. Pages 33-42.
- Eftekhari, Y., Ziari, M. (2018). *Zand Kings' Numismatics*, Tehran: Pazineh.
- Franklin, W. (1979). *Observations of the Trip from Bengal to Iran*. (Translated by M. Javidan). Tehran: University of Tehran.
- Ghaeeni, F. (2009). *Safavid Coins*. Tehran: Pazineh.
- Hall, J. (2001). *Eastern and Western Art (Icon Editions)*. (Translated by R. Behzadi). Tehran: Farhange Moaser.
- Hasouri, A. (2006). *Fundamentals of Traditional Design in Iran*. Tehran: Cheshmeh.
- Mousavi Dalini, J. (2019). Study of the Evolution of Religious Themes and Rituals in Afsariyah Period Coins. *Historical Studies of Islam*. Spring. 40. 149-172.
- Mousavi Nami Esfahani, M. M. S. (1989). *Tarikh Gitigoshah*. (With Introduction by S. Nafisi). Tehran: Iqbal.
- Mousavi Nami Esfahani, M. M. S. (2011). *Tarikh Gitigoshah in the History of Zandieh*, (With Introduction by S. Nafisi). Tehran: Iqbal.
- Nasiri, M. J. (2010). *The Legend of the Immortal Carpet of Iran*. Tehran: Yassavoli.
- Neyestani, J., Hajitabar, M. (2017). Study on the Social and Cultural Situation of Dābuyid Espahbods and Arab Rulers; based on Coins. *Cultural History Studies*. Summer. 32. 131-159.
- Niebuhr, C. (1975). *Niebuhr's Travelogue*. (Edited by P. Rajabi). Tehran: Touka.
- Pakbaz, R. (2004). *Encyclopedia of Art*. Tehran: Farhange Moaser.
- Pope, A. O., Ackerman, Ph. (1999). *A Survey of Persian Art*. (Translated by N. Daryabandari). Tehran: Elmi Farhangi.
- Qashqaei Nejad, Z. (2010). Iranian Coins in the Zandieh Period. *Proceedings of Zandieh-Shiraz Congress*. (By Efforts of A. A. Safipour and M. A. Ranjbar). Shiraz: Persian Studies Foundation. 537-554.
- Rajabi, P. (1974). *Karim Khan Zand and His Period*. Tehran: Amirkabir.
- Sarfaraz, A. A., Avarzamani, F. (2016). *Iranian Coins: From the Beginning to the Zandieh Era*. Tehran: Samt.
- Savagheb, J., Shahidani Sh., Amraei, S., (2016). The Process of Change in the Imprints (Images and Religious Mottos) on the Coins Minted in the Safavid Period. *Iranian Islamic Period History*. March. 12. 63-111.
- Taghavi, A., Nikgoftar, A. (2015). Numismatic of the Shah Sultan Husayn Bayqara's Era Within Historical Boundaries of Greater Khorasan (Based on Religious Approach). *Journal of Greater Khorasan*. December. 20. 97-108.

URLs:

- URL1: <https://www.commons.wikimedia.org>
- URL2: <https://www.zeno.ru/showfull.php>